Materiallar to’plami · Conference Proceedings

“Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni ta’minlash: global chaqiriqlar va milliy yechimlar(Fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari: transmilliy muammolar va ularni hal etish mexanizmlari)”

01 October – 14 November 2026

UDK 004

IQTISODIY, IJTIMOIY VA MADANIY HUQUQLARNI TA’MINLASH: GLOBAL CHAQIRIQLAR VA MILLIY YECHIMLAR

O‘ZBEKISTON YOSHLARINING KIBERMADANIY ISHTIROKIDA RESURS, KOMPETENSIYA VA FOYDALANISH SHAROITLARI NISBATI

Barxayotjon Muxammadiyevich Uzakov*

Farg‘ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

✉ barxayotjon33@gmail.com

ANNOTATSIYA

Raqamli tengsizlik resursga egalik va mazmunli madaniy ishtirok imkoniyati nisbatida o‘rganiladi. Imkoniyatlar yondashuvi texnik kirish, foydalanish sharoiti va erishilgan natijani farqlashga qo‘llanadi. Bir xil qurilma yoki xizmat barcha yoshlar uchun bir xil real tanlov yaratmasligi asoslanadi. Resursni imkoniyatga aylantiruvchi shartlar hamda talqin chegaralarining matritsasi taklif etiladi. Ish nazariy; O‘zbekiston yoshlari tengsizligining ko‘lami yoki sababiy ulushi hisoblanmagan.

Kalit so‘zlar

raqamli tengsizlik, imkoniyatlar adolati, resurs, kompetensiya, konversiya shartlari, madaniy ishtirok, tanlov.

DOI: 10.5281/zenodo.23620954

KIRISH

Internetga ulanish imkoniyati kibermadaniy ishtirokni o‘rganishning boshlang‘ich sharti, uning yakuniy mezoni emas. van Deursen va van Dijk raqamli tafovutni foydalanish shakllari nuqtayi nazaridan tadqiq etadi[1]. Ushbu ish Niderlandiya kontekstiga tegishli bo‘lib, O‘zbekiston yoshlarining holatini bevosita tavsiflamaydi. Uning konseptual ahamiyati qurilmaga egalik bilan undan qanday faoliyat uchun foydalanishni ajratishdadir. Maqola bu farqni madaniy ishtirok va shaxsning real tanlovi bilan bog‘laydi.

Robeyns imkoniyatlar yondashuvida resurs, ulardan foydalanishning real erkinligi va amalga oshirilgan faoliyatni farqlaydi[2]. Bu farqlashdan kelib chiqib, bir xil resursning turli sharoitdagi yoshlar uchun turlicha imkoniyat berishi tahlil qilinadi. Masalan, umumiy foydalaniladigan qurilma, cheklangan vaqt yoki mos bo‘lmagan til ijodiy loyiha yaratishda boshqa to‘siqlarni yuzaga keltirishi mumkin. Bular O‘zbekiston bo‘yicha o‘lchangan tarqalish emas, tekshirish uchun ajratilgan konversiya shartlaridir.

Tadqiqot savoli: resursdan madaniy faoliyatga o‘tish qaysi nuqtalarda uzilishi mumkin va bu uzilishni shaxsiy xohishdan qanday farqlash kerak? Maqsad kirish, kompetensiya, real imkoniyat va natijani bir ko‘rsatkichga qo‘shmaydigan konseptual asos yaratish. Mualliflik hissasi tengsizlikni faqat «kam foydalanish» orqali emas, mavjud muqobillarning mazmuni va ulardan foydalanish sharoiti orqali tahlil qilishdir.

MATERIALLAR VA METODLAR

Ish imkoniyatlar yondashuvi, raqamli chetlanish va ishtirok madaniyati nazariyalarini qiyoslaydi[2; 3; 4]. Resursga oid fakt, shaxsning amaliy imkoniyati va qadrlagan natijasi turli tahlil birliklari sifatida ajratildi.

Qiyoslashda bir xil kirish huquqi bilan real foydalanishning bir xil sharoitini tenglashtirish oqibatlari mantiqiy tekshirildi. Maqsadli manbalar tanlovi to‘liq tizimli sharh emas.

O‘zbekiston konteksti UNICEFning 2024-yilgi vaziyat tahlili orqali chegaralangan tarzda ko‘rib chiqildi[5]. Hisobotdagi bolalar, o‘smirlar va turli davrlarga oid ma’lumotlar yagona joriy yoshlar ko‘rsatkichi sifatida birlashtirilmadi. Konstitutsiyaning 53-moddasi madaniyatdan foydalanishning normativ doirasi sifatida olindi[6]. Birlamchi so‘rov, hududlar reytingi yoki tengsizlik indeksi tuzilmadi; fikriy misollar voyaga yetgan yoshlar uchun konseptual farqlarni ko‘rsatadi.

NATIJALAR

Resurs va real imkoniyatning ajratilishi. Birinchi natija raqamli imkoniyatni to‘rt qatlamda ko‘rishdir: moddiy resurs, undan foydalanish kompetensiyasi, amaliy sharoit va erishilgan natija. Qurilma birinchi qatlamga tegishli; fayl bilan ishlash mahorati ikkinchisiga; vaqt, til va maxfiylik uchinchisiga; yaratilgan yoki o‘zlashtirilgan madaniy mahsulot to‘rtinchisiga kiradi. Bir qatlamdagi mavjudlik keyingisini avtomatik ta’minlamaydi. Buni bilmaslik kam natijani darhol shaxs qobiliyati yoki motivatsiyasiga bog‘lashga olib kelishi mumkin.

Robeyns talqinidagi konversiya omillari resursning real faoliyat imkoniyatiga aylanish shartlarini ko‘rishga yordam beradi[2]. Mazkur maqolada bu tushuncha raqamli madaniyatga tatbiq etiladi: o‘zbek tilidagi foydali mazmunni topish, mos formatdan foydalanish, savol berishga ko‘mak olish va tinch ishlash uchun vaqt ajratish bir xil vazifa emas. Ularning qaysi biri mavjud emasligi alohida qayd qilinadi. Konseptual qo‘llanish empirik indeks ishlab chiqilganini anglatmaydi.

Ikkinchi natija ishtirokning yo‘qligini xohishning yo‘qligi bilan tenglashtirmaslikdir. Yosh ochiq sahifada ijodiy mahsulot e’lon qilmasa, bu maxfiylikni saqlash tanlovi, auditoriyadan xavotir yoki resurs cheklovi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, barcha qatnashmaslikni majburiy chetlanish deb olish ham xato. Haqiqiy tanlovni aniqlash uchun ishtirokchi qaysi muqobillarni bilishi va ulardan qaysi sharoitda foydalana olishi o‘rganiladi.

Tenglik va birxillikning chegaralari. Helsper ijtimoiy va raqamli chetlanish o‘rtasidagi aloqalarni mos keluvchi sohalar orqali tahlil qiladi [3]. Mazkur yondashuvdan kelib chiqadigan savol texnologiya ijtimoiy tafovutni shunchaki nusxalashidami yoki muayyan sharoitda uning ifodasini o‘zgartirishidami, degan masaladir. Bitta omilni universal sabab deb olish o‘rniga madaniy, iqtisodiy va tashkiliy shartlar qiyoslanadi. Masalan, yangi qurilma foydalanuvchi tilidagi resurslar yetishmasligini o‘z-o‘zidan hal qilmaydi.

Jenkins va hamkorlarining ishtirok madaniyati talqini mahsulot iste’molidan tashqari uni yaratish va boshqalar bilan almashishga ham e’tibor beradi[4]. Shu asosda maqola mazmunli ishtirokni faqat ishlab chiqarilgan kontent soni bilan o‘lchamaydi. Mustaqil tanlash, tushunish, muhokamada qatnashish yoki o‘z maqsadi uchun foydalanish ham tadqiqot predmeti bo‘lishi mumkin. Barcha yoshlardan bir xil faoliyatni talab qilish imkoniyatlar tengligini amaliyot birxilligiga aylantirib yuboradi.

Resursdan real imkoniyatga o‘tish. Jadval har bir yoshning vaziyatiga oldindan bir xil natija yuklamasdan, ayni madaniy faoliyatga kirish shartlarini tekshirishga mo‘ljallangan.

1-jadval. Kibermadaniy ishtirok imkoniyatlarini tahlil qilish

Tahlil o‘lchovi	Tadqiqot savoli	Tekshiriladigan dalil	Talqin chegarasi
Resurs	Qurilma va ulanish amalda mavjudmi?	Egalik va umumiy foydalanish qaydi.	Egalik uzluksiz kirish emas.
Kompetensiya	Vazifa uchun qanday bilim kerak?	Mustaqil amal va ko‘mak ehtiyoji.	Tezlik mazmunli foydalanish emas.
Sharoit	Til, vaqt va format mosmi?	Foydalanish vaziyati va cheklov.	To‘siqni motivatsiya deb bo‘lmaydi.
Tanlov	Qaysi muqobillar real ochiq?	Taklif etilgan va foydalanilgan yo‘l.	Qatnashmaslik doim chetlanish emas.

Tahlil o‘lchovi	Tadqiqot savoli	Tekshiriladigan dalil	Talqin chegarasi
Natija	Ishtirokchi nimani qadrlaydi?	Faoliyat mahsuli va uning izohi.	Kontent soni imkoniyatning o‘zi emas.

Jadvaldagi o‘lchovlar o‘zaro bog‘liq, ammo birining yo‘qligi boshqasining sababi deb darhol ko‘rsatilmaydi. Masalan, kam mahsulot yaratilgani texnik ko‘nikma pastligini isbotlamaydi. Shaxsning maqsadi boshqa faoliyatga qaratilgan bo‘lishi mumkin.

Adolatni tadqiq etishda resursni bir xil taqsimlash va turli foydalanish shartlarini hisobga olish o‘rtasidagi munosabat ochiq qoladi. Matritsa tayyor taqsimot qarori bermaydi; qaysi shartlar va kimlarning tajribasi tekshirilishi kerakligini ko‘rsatadi.

Shartli vaziyat: bir xil kirish, turli foydalanish sharoiti. Ikki yoshga bir xil onlayn madaniy loyiha ochilganini tasavvur qilamiz. Biri shaxsiy qurilmada istalgan vaqtda ishlay oladi. Ikkinchisi qurilmani oila a’zolari bilan bo‘lishadi va kechki vaqtda parvarish vazifasini bajaradi. Ularning huquqiy yoki texnik kirishi bir xil ko‘rinishi mumkin, ammo vaqt va foydalanish sharoiti boshqa. Bu real respondentlar tavsifi emas; bir xil resursdan turli real imkoniyat kelib chiqishi mumkinligini ko‘rsatuvchi fikriy misoldir.

Tahlil «ikkinchi yosh kamroq harakat qildi» degan hukmdan boshlanmaydi. Vazifaning bajarish muddati, fayl hajmi, foydalanish formati va ko‘mak so‘rash yo‘li tekshiriladi. Ishtirokchi topshiriqni boshqa vaqtda bajarishi yoki kamroq trafik talab qiladigan shakldan foydalanishi mumkinmi? Bunday muqobil bo‘lsa, u haqida xabardormi? Haqiqiy imkoniyatni tushuntirish aynan shu savollarga tayanadi. Biroq muqobil berilganidan keyin ham qatnashmaslik uning huquqi bo‘lib qoladi.

Nissenbaumning kontekstual yaxlitlik yondashuvi maxfiylikni shunchaki yashirishdan farqlaydi[7]. Umumiy qurilmada shaxsiy ijodiy yozuv yoki fikrni saqlash sharoiti ishtirokchining tanloviga aloqador bo‘lishi mumkin. Tadqiqotda bu holat ma’naviy sustlik emas, axborot ustidan nazorat masalasi sifatida ajratiladi. Madaniy imkoniyatni kengaytirish bilan shaxsdan barcha tajribasini ochiq namoyish qilishni talab etish bir xil amaliyot emas.

Natijani ishtirokchi qadrlaydigan faoliyatga bog‘lash. Qaysi natija ahamiyatli ekani tadqiqotchi tomonidan yolg‘iz belgilanmasligi kerak. Bir yosh uchun ijodiy sahifa yuritish, boshqasi uchun kitob o‘qish yoki oilaviy tarixni saqlash qadrli bo‘lishi mumkin. Bu turli faoliyatlar umumiy «faollik» soniga keltirilganda ayrim ma’nolar yo‘qoladi. Shuning uchun kelgusi intervyuda natija miqdori bilan uning ishtirokchi hayotidagi vazifasi alohida qayd etilishi taklif qilinadi.

Empirik tekshiruvda bir xil topshiriq natijalari bilan foydalanish sharoitlari qiyoslanishi mumkin, lekin farqning sababi oldindan belgilanmaydi. Til, vaqt, qiziqish va oldingi tajriba bir-biriga bog‘liq bo‘lishi mumkin. O‘zbekiston bo‘yicha UNICEF hisoboti[5] kontekstual savollar beradi, biroq ayni loyihaning foydalanuvchi tajribasini almashtirmaydi. Hozirgi maqola natija farqlarini hisoblamaydi; u bunday hisob-kitobning mazmunan nimani ifodalashi kerakligini aniqlashtiradi.

MUHOKAMA

Imkoniyatlar adolatini bir xil yakuniy natija bilan tenglashtirish individual tanlovni cheklashi mumkin. Barcha yoshlar bir xil mazmun yaratishi yoki bir xil vaqt sarflashi talab qilinmaydi. Shu bilan birga, tanlov erkinligiga havola qilib mavjud to‘siqlarni ko‘rmaslik ham yetarli emas. Tadqiqotning vazifasi qatnashmaslikning mazmunini tekshirish: shaxs foydalana oladigan variantni rad etdimi yoki variant amalda unga ochiq emasmi? Bu farq faqat umumiy anketa savoli bilan to‘liq aniqlanmaydi.

Raqamli foydalanish haqidagi tadqiqotlar[1; 3] texnik kirishdan tashqaridagi tafovutlarni ko‘rish uchun asos beradi. Lekin ularning natijalarini boshqa mamlakat, yosh yoki davrga o‘zgartirmasdan ko‘chirish mantiqan noto‘g‘ri. Maqolaning O‘zbekiston haqidagi hissasi milliy ko‘rsatkichni e’lon qilishda emas, kelgusi tadqiqotning kategoriyalarini aniqlashtirishdadir. Bu bilan manba chegarasi va mualliflik talqini bir-biridan ajratiladi.

Taklif etilgan matritsa imkoniyatlarning barcha o‘lchovlarini o‘lchaydigan tayyor shkala emas. Uning foydaliligi turli cheklovlarni alohida ko‘rishda, ammo ularning nisbiy og‘irligini belgilamaydi. Keyingi tadqiqotda xizmatga kira olganlar bilangina cheklanmay, qatnasha olmaganlarning ham ixtiyoriy tajribasini o‘rganish muhim. Aks holda foydalanishni o‘lchab, imkoniyatning o‘zini tahlil qilyapmiz, degan noto‘g‘ri xulosa yuzaga kelishi mumkin. Bunday tekshiruv hozir amalga oshirilmagan.

XULOSA

Raqamli tengsizlik resurs, kompetensiya, amaliy sharoit va qadrlangan natija munosabatida talqin qilindi. Bir xil kirishning mavjudligi barcha yoshlar uchun bir xil imkoniyatni bildirmasligi, qatnashmaslik esa har doim xohish yetish-

masligi emasligi konseptual asoslandi. Mualliflik natijasi resursni imkoniyatga aylantirish nuqtalarini hamda dalil yetishmaydigan joylarni ko‘rsatuvchi matritsadir.

Mazmunli kibermadaniy ishtirok barcha insonlarning bir xil faoliyatiga emas, ular uchun asosli tanlovlar mavjudligiga bog‘liq holda o‘rganilishi taklif etildi. Ushbu ish O‘zbekiston yoshlarining tengsizlik ko‘lamini yoki muayyan choraning samarasini baholamaydi. Uning vazifasi keyingi empirik tahlilda texnik kirish, shaxsiy afzal ko‘rish va haqiqiy foydalanish imkoniyatini bir-biridan ajratish uchun falsafiy asos yaratishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. van Deursen A. J. A. M., van Dijk J. A. G. M. The digital divide shifts to differences in usage. New Media & Society. 2014. Vol. 16, No. 3. P. 507–526. https://doi.org/10.1177/1461444813487959
2. Robeyns I. The Capability Approach: a theoretical survey. Journal of Human Development. 2005. Vol. 6, No. 1. P. 93–117.

   https://doi.org/10.1080/146498805200034266

3. Helsper E. J. A Corresponding Fields Model for the Links Between Social and Digital Exclusion. Communication Theory. 2012. Vol. 22, No. 4. P. 403–426. https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.2012.01416.x
4. Jenkins H., Purushotma R., Weigel M., Clinton K., Robison A. J. Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century. Cambridge, MA: MIT Press, 2009.

   https://doi.org/10.7551/mitpress/8435.001.0001

5. UNICEF. Situation Analysis of Children and Adolescents in Uzbekistan. Tashkent: UNICEF Uzbekistan, 2024.

   https://www.unicef.org/uzbekistan/en/reports/situation-analysis-children-and-adolescents-uzbekistan

6. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Yangi tahrir, 2023. Rasmiy elektron matn. https://constitution.uz/oz/clause/index
7. Nissenbaum H. Privacy as Contextual Integrity. Washington Law Review. 2004. Vol. 79, No. 1. P. 119–158.

   https://digitalcommons.law.uw.edu/wlr/vol79/iss1/10/